

ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ: АРХЕТИПНЕ Й СИМВОЛІЧНЕ

(рецензія на монографію Переломової О.С.:
Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього
дискурсу:діахронічний аспект: Монографія. - Суми:
Вид-во СумДУ, 2008. - 208 с.)

Воронкова В.Г. (м. Запоріжжя), Швачко С.О. (м. Суми)

(critical review on the monograph of Perelomova O.S.:
Lingvocultural codes of intertextuality of Ukrainian artistic discourse:
diachronic aspect: Monograph.- Sumy: Sumy State University publishing,
2008.- 208 p.)

Voronkova V.G. (Zaporizhzhya), Shvachko S.J. (Sumy)

Діалогічний підхід до вивчення мовних явищ привів науку до усвідомлення дискурсивної природи мови, аналізу закономірностей комунікативної діяльності.

Актуалізоване нині в культурології, філософії, літературознавстві поняття інтертекстуальності стає, безумовно, ще більш актуальним у лінгвістиці як текстова категорія, невіддільна від текстуальності, яка виводить на нелінійне розуміння текстової структури.

Питання про інтертекстуальність продовжує проблематику діалогічного розуміння будь-якого висловлювання, яка розглядалася в працях М. Бахтіна і продовжує розглядати будь-який текст як відкриту структуру.

Слушним, на нашу думку є те, що в підході до тексту як продукту людської діяльності О.С. Переломова враховує синергетичний принцип розгляду будь-якої системи як процесу в його нелінійному розвитку. Інтертекстуальність за такого підходу постає як наслідок нелінійності розвитку тексту як системи, відкритої для попередніх, майбутніх і паралельних у часі текстів.

Інтертекстуальність є однією з характерних ознак мови художньої літератури. Саме поняття інтертекстуальності останнім часом значно змінило уявлення про текст як гомогенну структуру, запропонувавши розуміння тексту як гетерогенної структури.

Інтертекстуальність повністю змінює статус тексту: дискретність і різномірність стають його конститутивними особливостями. Вона також порушує лінійний характер читання тексту, спонукаючи читача до когнітивно-асоціативної діяльності в процесі його сприйняття.

І хоч чимало вже написано про інтертекстуальність передусім у зарубіжному і меншою мірою вітчизняному літературознавстві,

мовознавчий аспект вивчення цього феномену потребує дослідницької уваги.

Спостерігається недостатня розробленість питання інтертекстуальності в українському мовознавстві, зокрема питання функціонування мовних форм взаємодії текстів в українському художньому дискурсі.

У монографії Олени Переломової зроблено загалом успішну спробу окреслити основні джерела та лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу.

Узагальнивши теоретичні досягнення попередників, авторка прагне осмислити поняття інтертекстуальності як лінгвістичного феномену й простежити його розвиток в художніх текстах української літератури на діяхронному зрізі – від текстів давньої літератури до постмодерних включно.

Предметом монографічного дослідження стала **інтертекстуальність**, яку дослідниця намагалася розглянути від загальнонаукового, філософського поняття – до лінгвістичної його сутності, визначивши особливості її як системотвірної категорії дискурсу.

У першому розділі монографії описуються методологічні та філософські аспекти інтертекстуальності як поняття, яке все більше актуалізується й набуває поширення в науково-теоретичному дискурсі.

Докладний розгляд у теоретичному розділі витоків поняття, історії виникнення й розвитку теорії інтертекстуальності, проблем термінології, глибокого філософського та широкого культурологічного аспектів досліджуваного феномену, його лінгвістичного наповнення в теорії тексту дає чітке уявлення про незаперечну актуальність порушеної проблеми.

Усебічне вивчення предмета наукового зацікавлення дало можливість авторці висвітлити незаперечні наукові набутки в дослідженні інтертекстуальності й означити ті лакуни, які, на її думку, потребують уваги й ретельної праці науковців.

І хоча визначені авторкою монографії напрями дослідження й коло окреслених проблем лише частково охоплюють поняття інтертекстуальності, яке може бути розширене й конкретизоване в будь-якому напрямі в дослідженні тих аспектів, які лишилися поза межами розвідки і які можуть бути предметом окремих наукових праць, усе ж їй удалося зробити свій науковий внесок у висвітлення цього об'ємного поняття.

Послідовно розглядаючи **міфопоетичні та фольклорні складники індивідуальної мовотворчості майстрів слова, інтертекстуальність** художнього мислення українських авторів, опосередкованого християнським світоглядом, концептуальні інтертекстеми індивідуально-авторських парадигм у загальному поетичному просторі текстів, інтертекстуальну своєрідність творів

українського постмодерну, дослідниця робить науково вартісні висновки про історичну змінність і розвиток інтертекстуальності в художньому дискурсі, а також зауважує естетичну значущість окремих її елементів в образній системі літературно-художніх творів.

На основі аналізу конкретного матеріалу художніх текстів доведено, що в основі інтертекстуальності українського художнього дискурсу лежать національні лінгвокультурні коди. Цінним є те, що в окремих розділах монографії зафіксовано численні приклади мовного вияву типів і форм інтертекстуальності в українських художніх текстах.

На матеріалі досліджуваних текстів української літератури автор доходить висновку, що **міфопоетична народна творчість** завжди була, є і буде експліцитно чи імпліцитно присутньою в індивідуальній творчості митців слова. Саме фольклорні претексти є ключем до лінгвокультурних національних кодів, які лежать в основі глибинної інтертекстуальності національної літератури. Етнокультура проходить через канали національної мови, яка відбиває психологічні й міфологічні уявлення та переживання етносу. Аналіз художніх текстів різних періодів показує, що фольклорні інтертекстеми у формі заголовків, епіграфів, вставних пісень, номінацій персонажів, мовного інвентаря засобів жанрової стилізації є позачасовою константою українського національного дискурсу.

Інваріантний образ світу індивідуальної чи суспільної форми співвіднесений з особливостями національної культури та національної психології. У складній структурі етнолінгвокультурної свідомості перетинаються лінгвістичний, когнітивний і культурний простори, що дає підстави говорити про національний художній дискурс як у широкому розумінні тексту як єдиного культурного простору, так і в більш конкретному, звуженому до меж запропонованого дослідження – дискурсу національної літератури. Автор показує на прикладах аналізованих текстів української літератури, як інтертекстуальність стає текстотвірною категорією художнього дискурсу, засобом збереження «культурної пам'яті» у мовних знаках, що акумулюють у собі одиниці і когнітивного, і культурного просторів, тобто участь процесів творення нового текстового смислу в динаміці формування картини світу українців.

Лінгвокультурні коди, які лежать в основі інтертекстуальності українського художнього дискурсу, реалізуються передусім у міфопоетичній образності, яка залучається митцями слова для творення інтертекстуального простору національного дискурсу. В авторських художніх текстах виявлено різні типи їх взаємодії з поетичними текстами народної творчості, віруваннями, обрядами, що дає підстави зробити висновок, що фольклорні інтертекстеми є неодмінною ознакою українського художнього дискурсу. Номінації персонажів, витворених народною уявою, заголовки-цитати та епіграфи з явною фольклорною атрибуцією, інтекстові внесення –

народні пісні в композиційній цілісності художнього твору, приказки та прислів'я як конденсоване вираження концептуальної суті твору є лінгвістичними маркерами взаємодії текстів індивідуально-авторської творчості з текстами народної колективної творчості.

Використання прийому стилізації як одного із засобів інтертекстуальності сприяє вирішенню творчих завдань, допомагає авторам через художні тексти, створені ними в такий спосіб, повідомити про свої естетичні уподобання та ідеологічні установки, світосприйняття, емоційну домінанту. Стилізація фольклорних жанрів із залученням до новоствореного авторського тексту мовностилістичних засобів народної творчості актуалізує у свідомості автора й читача архетипи, на яких вибудовується спільний інтертекстуальний простір, в основі якого лежать спільні лінгвокультурні коди.

Незаперечним фактом української художньо-дискурсивної практики є незмінний інтерес митців слова до народної творчості, нерозривний зв'язок з нею як джерелом своєї творчості, використання її не лише на орнаментальному рівні, а передовсім на рівні глибинному – етнокультурнокодовому – ментальному. Така інтертекстуальність була притаманна художній літературі від самих її початків, адже індивідуальна творчість проросла на народній. Проте й сьогодні постмодерна література (тотальна руйнівниця традицій і стереотипів) все ж продовжує залучати до своїх виразових засобів арсенал фольклорної стилістики – від інтертекстуальних маркерів (назв і епіграфів) до стилізації як принципового інтертекстуального прийому на рівні фольклорного жанру, як це ми бачимо на прикладах аналізованих творів.

Виразові можливості фольклорних інтертекстем в авторських художніх творах забезпечує мова, яка є не лише матеріальною формою художнього тексту, але й лінгвальною формою експлікації концептуальної картини світу, робить можливим процес передачі культурних знань, накопичених етносом. Мовна картина світу створюється номінативними, функціональними, образними, дискурсивними засобами мови. Серед номінативних засобів виділяють лексеми, стійкі номінації, фразеологізми. Через дію механізму номінації і предикації мовних одиниць лексичного рівня відбувається моделювання світобачення.

Зв'язок мови з культурою етносу особливо очевидно виявляється в стійких мовних сполученнях, які в готовому або трансформованому вигляді вживаються як інтертекстеми художніх творів і є аксіологічним складником мовної картини світу. Приказки, прислів'я – своєрідні експоненти культурного знання, де відбувається взаємодія мовної і культурної семантики.

Інваріанти сприйняття прецедентних текстів існують як феномени, знання яких об'єднує представників однієї лінгвокультурної

спільноти. Художні тексти є способом фіксації національно-культурних цінностей. Апеляція до інваріантів прецедентних текстів (фольклорних інтертекstem) відбувається за допомогою мовних засобів – заголовків, цитат, імен – показників текстової єдності.

Декодування текстів художньої літератури також неможливе без співвіднесення їх із сакральними текстами, зв'язок з якими так само, як і з фольклорними, є безумовним, бо художнє мислення українців і формування етнічної картини світу було значною мірою опосередковане Святим Письмом. Аналізовані тексти засвідчують інтертекстуальність, яка постає у вигляді біблеїзмів (окремих лексем, словосполучень), прямих чи видозмінених цитат зі Святого Письма, які служать заголовками чи епіграфами авторських текстів або залучаються як репліки до мовних партій персонажів твору, а також біблійних мотивів чи трансформованих біблійних сюжетів.

Доречним, на наш погляд, є застосування О. Переломовою **діахронічного аспекту** в дослідженні інтертекстуальності українського художнього дискурсу. Такий підхід уможливлює вивчення цього явища в українській художній літературі на часовому зрізі – від перших авторських творів до зразків постмодерної літератури, що дає змогу побачити еволюцію інтертекстуальної практики ще задовго до появи теорії інтертекстуальності, а також співвіднести теоретичні міркування з конкретними виявами взаємодії художніх текстів у різні періоди літературного розвитку.

Автор також доводить, що взаємодія текстів художніх творів з іншими художніми або нехудожніми текстами існувала завжди, про що засвідчили доречно залучені до аналізу на предмет вияву інтертекстуальності в типологічному й функціональному аспектах художні твори.

У з розділі монографії **«Інтертекстуальність художнього мислення українців, опосередкованого християнським світоглядом»** О.С. Переломова доводить, що з самих початків літературної-художньої практики інтертекстуальність стає явищем авторської інтенції, хоча ще не осмисленим як поняття і, відповідно, не виокремленим.

Інтертекст підсвідомо діяв на читача, активізуючи лінгвокультурні коди в його свідомості, залучаючи до процесу розпізнавання його асоціативно-когнітивну діяльність. Покликання на авторитетні твори, визнання їх зразками високого рівня майстерності, гідними наслідування манери письма й запозичення стилю чи мовних виразових засобів все частіше спостерігається у творах відомих і анонімних авторів. Найперше Біблія була тим текстом, який сприймався не лише як авторитетне джерело відомостей про світ і джерело істини в останній інстанції, але й як зразок високохудожньої мовної форми, а також як цікаві сюжети. Тому вона надовго й успішно

стала джерелом запозичень – цитувань, використання мотивів, образів, трансформації сюжетів.

І Біблія, і фольклорні твори, і визначні авторські створювали поле етнокультури, на якому проростала інтертекстуальність художнього дискурсу. З часом динаміка взаємодій творів художньої літератури набуває ознак літературної традиції, де інтертекстуальність стає усвідомленою авторською дією, спрямованою на підтримку й продовження суспільно визнаних кращими традицій.

Не підлягає сумніву твердження, що **інтертекстуальність** є поняттям постмодерністської текстології, тому логічно завершальний розділ монографії присвячений українському постмодерному художньому дискурсу.

Якщо інтертекстуальність тою чи іншою мірою в тій чи іншій мовній формі виявлялася в художніх текстах усіх попередніх періодів літературного розвитку, виконуючи різні функції, то в постмодерністських текстах вона стала вихідним принципом текстотворення, їх визначальною структурною ознакою.

Досліджені автором зразки сучасної української літератури показують особливості сприйняття нової соціокультурної форми, унаочнюють прикметні ознаки українського постмодернізму – мовні ігри, різноголосся (гетероглосія) мов, дискурсів, мовних гібридів, маргінальних словників.

Постмодернізм кардинально змінює уявлення про світ і про індивіда. Нелінійна процесуальність і фрагментарність стають визначальними в ньому. Автор у постмодернізмі не є джерелом творчого процесу. У процесуальності дискурсу заперечується трактування продукту творчості як оригінального твору, висувається ідея «смерті автора». Світ перетворюється в хаос, а книга втрачає образне значення дерева й перетворюється в ризому. Автор літературного твору виступає в специфічній ролі скриптора – відстороненої від тексту особи, яка не бере участі в зіткненні різних точок зору, а лише відображає їх.

Авторська концепція, що спирається зокрема на ідеї М. Бахтіна, дозволяє стверджувати, що роман Ю. Андруховича «Дванадцять обручів» є таким поліфонічним романом, де поєднуються різні світи, рівноправні свідомості. Узявши до розгляду структурну наповненість текстового простору роману, О.С.Переломова показує, що він містить цілий ряд різноманітних за своїм характером інтекстових внесень, які утворюють єдиний інтертекстуальний простір.

Проаналізована автором повість О. Забужко «Інопланетянка» дає змогу пересвідчитися, що **інтертекстуальність** створюється алюзією, яка вибудовується на елементах культурно-антропної номінації.

Текст у постмодерному розумінні стає інтертекстом, він перестає бути борхесівською «бібліотекою», перетворившись сьогодні

в комп'ютерний «гіпертекст» – «усесвітню павутину». Смісловий центр тексту змінюється на ацентричну множинність, тому він стає полівалентним, фрагментарним, калейдоскопічним, мозаїчним.

Діахронічний аспект аналізу українського художнього дискурсу виявив витоки й закономірності функціонування інтертекстуальності в текстах корпусу національної літератури у часовому вимірі, дав можливість простежити еволюцію мовних форм інтертекстуальності від окремих запозичень у вигляді цитат, ремінісценцій, алюзій до цитатного колажу як структури всього тексту художнього твору.

Розуміння інтертекстуальності як об'ємого поняття дозволило авторові уникнути ототожнення його з «теорією впливів» і вийти на поняття «інтертекстології», яку дослідники сьогодні розуміють як вагомий складник загальних законів побудови літературних творів.

Сьогодні інтертекстуальність є одним з найважливіших літературно-критичних понять. Розгляд текстів художньої літератури через призму інтертекстуальності переконливо доводить, що кожен текст наскрізь пронизаний іншими текстами й у такий спосіб є часткою попередніх і майбутніх текстів.

Рецензована монографія заслуговує на увагу як самостійне наукове дослідження з лінгвостилістики, відзначається науковою новизною в підході до аналізу художніх текстів відповідно до означеної проблеми. Вона засвідчує філологічну ерудицію авторки, дослідницькі здібності й уміння узагальнювати результати своїх спостережень і наукового аналізу мовного матеріалу.

І хоча з'ясування лінгвістичного виміру інтертекстуальності мови художньої літератури не вичерпує всіх питань цього аспекту, здійснене Оленою Переломовою дослідження може бути цікавим і корисним передусім для мовознавців, а також для філософів, культурологів та інших представників гуманітарних наук, предметом наукового інтересу яких є проблеми тексту й художнього пізнання дійсності.

Рецензія надійшла 25.12.2008 р.